

УДК: 050.486:355АРТИЛЕРИЈСКО-ИН-
ЖЕЊЕРИЈСКИ ГЛАСНИК“1905/1906“
COBISS.SR-ID 18054477
DOI број: 10.5937/vig2501073M

Језик рада: Српски
Примљен: 25.02.2025.
Прихваћен: 16.06.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Милић Ј. Милићевић, виши научни сарадник
Историјски институт
Београд, Република Србија
Е-mail: milicevicm@live.com

АРТИЛЕРИЈСКО-ИНЖЕЊЕРИЈСКИ ГЛАСНИК ЛИСТ ЗА ОФИЦИРЕ СВИХ РОДОВА ОРУЖЈА И СТРУКА (1905–1906)

АПСТРАКТ: Чланак је посвећен анализи једног од петнаестак војних гласила која су у времену од 1864. до почетка Првог светског рата излазила у Србији, односно српском говорном подручју. Тематика листа, под уредништвом пуковника Љубомира Поповића и Васе Божидаревића, углавном је била војнотехничке природе, махом посвећена артиљеријском, односно инжињеријском роду војске. Уз те, лист је неговао и друге садржаје, попут оних посвећених новинама у ваздухопловству, железничкој мрежи појединих држава, преносећи у нешто ређем случају и извесна искуства из области ратне историје. Лист је у рубрици „Новости“ доносио и податке везане за неке европске и неевропске армије, често вршећи и извесне упореде. Висока цена овог месечника, уз вероватно мали број претплатника, па и сарадника, брзо су окончали његово излажење. Због тога је од средине 1905. до краја 1906. године штампано само 17 месечних бројева.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Артиљеријско-инжињеријски гласник, године 1905–1906, домаћа војна периодика, пуковници Љубомир Поповић и Васа Божидаревић.

Упркос релативно великом броју библиографских издања посвећених српској периодици, тек су новија истраживања делом указала и на њихову тематску структуру.¹ Према њеним показатељима од преко 1.300 наслова из периода од 1768. до 1918. године њих петнаестак, у целости или барем делимично, били су посвећени војсци.² Према истој анализи само верска, тј. црквена периодика могла је парирати овом броју. Сви остали часописи или листови, просветне, занатске, земљорадничке и друге тематике, заступљени су у пар, евентуално неколико наслова. Поменућемо и то да је први не само српски већ и први балкански војни часопис *Војин*, под уредништвом пуковника Јована Драгашевића, започео излагање још давне 1864. године.³ Од тог времена број војних часописа, односно листова, не престао се увећавао.

Анализа поменутих петнаестак издања из војне области сугерише и на извесне поделе. Прва од њих могла би бити она хронолошка, у смислу ратних и мирнодопских издања. У групу првих спадала би свакако *Илустрована ратна кроника*, месечник посвећен српско-турском рату 1876–1878.⁴ За разлику од овог рата, наредни, балкански ратови представљени су у чак три недељника штампана у Београду и Новом Саду од октобра 1912. до децембра 1913. године.⁵ Другу групу војне периодике чинила би дела службеног карактера, при чему мислимо на *Службени војни лист*, издање Министарства војног и *Ратник – лист за војне науке, новости и књижевност*, који је издавао Главни генералштаб. С обзиром на то да се радило о службеним гласилима, не треба да чуди што су била и најдуговечнија. Ча-

¹ Видети: Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920* (Београд: Просвета, 1984); *Југословенска војна библиографија. Грађа за библиографију*, 1–2 (Београд: Центар за војнонаучну документацију и информације, 1981); Милица Кисић и Бранка Булатовић, *Српска штампа 1768–1995. Историјско-географски преглед* (Београд: Медија центар, 1996).

² Број је наведен према *Југословенској војној библиографији*, 979–984. Међу наведеном периодиком није поменут и *Наоружани народ*, издаван од марта 1911. до марта 1912. године. Милић. Ј. Милићевић, *Српска војска. Независни војни лист (1908–1912)*, (Ваљево: Међуопштински историјски архив, 2024), 9.

³ Косовка Перовић и Љиљана. Брчић, *Војин. Најстарији српски војни часопис 1864–1870. Библиографија прилога* (Београд: Војноиздавачки завод – Центар за војнонаучну документацију и информације, 2022). О уреднику пуковнику Драгашевићу видети опширније: Божидар Јововић, *Српски официри у националној култури* (Београд: Војноиздавачки завод, 1998), 125–162.

⁴ Овај месечник под уредништвом Јована Јовановића Змаја излазио је у Новом Саду од јула 1877. до фебруара 1878. године. Видети: *Илустрована ратна кроника 1877–1878* (репр. пр. М. Милићевић), (Београд: Српски генеалогски центар, 2011).

⁵ О ова три гласила: *Југословенска војна библиографија*, књ. 2, 979–981.

сопис *Ратник*, са извесним ратним прекидима, излазио је више од шест деценија, тачније од 1879. до 1941. године, док је век *Службеног војног листа* био само две године краћи.⁶

Осим службених, постојала су и друга војна гласила, настала на иницијативу појединих официра. Заједничка особина свих њих, изузев листа *Узданица*, била је краткоћа излагања, често не више од годину или две.⁷ Ова група листова имала је и извесну подгрупу тзв. независних војних гласила, а њен најбољи представник је *Српска војска*, издавана у периоду 1908–1912. под уредништвом пуковника Светислава Исаковића и Живојина Мишића.⁸

Кратак, али не и најкраћи животни век имао је и *Артилеријско-инжењеријски гласник* (даље *Гласник*).⁹ Овај месечник излазио је од јула 1905. до краја 1906, тј. нешто више од годину и по дана. Током овог времена издато је укупно 17 свезака овог листа, у укупном обиму од нешто преко 1.500 страница.¹⁰ До данас их је преживело тек осам, односно девет (двоброј), похрањених у Посебним фондовима Народне библиотеке у Београду.¹¹ Због ове чињенице напис посвећен овом листу представљаће пре свега преглед и реконструкцију, а у нешто мањој мери и анализу овог гласила.

Представљање овог листа започећемо са кратким биографијама двојице уредника: мајором, убрзо и потпуковником Љубомиром Т. Поповићем и мајором Васом Божидаревићем. Напомена о краткој биографији условљена је чињеницом да су обојица поменути официра у историографији готово непознати пошто је њихов животни пут описан само у *Српском биографском речнику* и *Српској енциклопедији*, и то углавном на основу података из картона Службених и

⁶ Часопис је излазио од јануара 1879. марта 1941. Током прве две године излагања, до појаве *СВЛ* 1881. године, гласило је имало је и службени карактер. Видети: Милоје Пршић, *Ратник. Часопис за војне науке књижевност и новости. Тематска библиографија* (Београд: Медија центар Одбрана, 2017).

⁷ Недељник, потом месечник *Узданица* излазио је пуних тринаест година (1901–1914). Издавало га је Министарство војно упркос томе што није био његово службено гласило. Видети: *Југословенска војна библиографија*, књ. 2, 984.

⁸ Видети: М. Ј. Милићевић, *Српска војска. Независни војни лист (1908–1912)*, (Ваљево: Међуопштински историјски архив, 2024).

⁹ Према досадашњим сазнањима најкраћи век имао је *Глас војске*, који је излазио од 28. јануара до краја 1890. године. *Југословенска војна библиографија*, књ. 2, 980.

¹⁰ Као и већи део војне периодике, и овај лист није пагиниран према појединачним свескама већ редно, у оквиру годишта. Поједини прилози, понекад издавани у више месечник свезака, имали су посебну пагинацију, па је укупан број издатих страница за пар стотина већи од наведеног.

¹¹ Последњи број листа био је двоброј за новембар-децембар 1906.

личних података официра и војних чиновника похрањеног у Војном архиву.¹²

Старији од двојице уредника Љубомир Т. Поповић рођен је у Краљеву априла 1865. По свршетку основне школе и шест разреда реалке у Београду, септембра 1884. ступио је на Нижу школу Војну академију, и то као полазник 17. класе.¹³ Образовање на њој окончао је у августу 1887, као трећи од укупно 21 свршеног питомца. Три године касније, 1890, Поповић се поново враћа на Војну академију, овог пута као питомац 3. класе Више школе. Међутим, након само три месеца школовања послат је у Русију, где ће као слушаалац Николајевске инжењеријске академије остати све до августа 1894. године.¹⁴ На Војну академију Поповић ће ступити и по трећи пут, најпре 1900–1902. као хонорарни, а потом 1904–1913. као редовни професор. Током овог периода водио је Инжењеријско-техничку наставу и Фортификацију.¹⁵

Поповићево напредовање у служби било је релативно брзо. Две године по изласку из Војне академије, у августу 1892, унапређен је у чин инжењеријског поручника. У августу 1895, додељен му је чин капетана 2, а у новембру 1897. капетана 1. класе. У чин мајора унапређен је 1900, потпуковника 1906. године, да би само месец дана по отпочињању Првог балканског рата стекао и чин пуковника.¹⁶ Питомци 17. класе Војне академије, међу којима је био и Поповић, имали су једну заједничку карактеристику са својим претходницима из 11, односно 12. класе. Своју војну дужност најпре су упознали у пракси, односно рату, да би тек након његовог окончања савладали и остала војнотеоријска знања. И док се у случају претходних то односило на српско-турске ратове 1876–1878, питомци 17. класе то су учинили у наредном, српско-бугарском рату. У том сукобу питомац

¹² *Српски биографски речник*, књ. 1 (Нови Сад: Матица српска, 2004), 498–499.

¹³ Постојао је и нешто старији питомац истог имена и презимена, из раније 12. класе ВА. Видети: Божица Младеновић и Милић Ј. Милићевић, *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1–46. класе 1855–1914. године* (Београд: Историјски институт, 2012), 68.

¹⁴ ВА, Картон службених и личних података официра и војних чиновника (даље *КСЛ*).

¹⁵ Група аутора, *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925* (даље *Споменица*), (Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1925), 237.

¹⁶ *КСЛ*.

Љубомир Поповић био је припадник Шумадијске дивизије и учесник у борбама на Чепњу, Нешковом вису и код Пирота.¹⁷

Током каснијих, мирнодопских година, 1887–1890, Поповић је био водни официр, најпре 1. инжењеријске, а потом телеграфске чете. Нешто касније, средином деведесетих година, постављен је за вршиоца дужности, а затим и командира 3. чете 1. инжењеријског батаљона. Краће време, 1897–1898, био је и на дужности при инжењеријском одељењу Моравске дивизијске области, да би потом био прекомандован у Тимочку, прво као вршилац дужности референта инжењерије, а затим и референта ове области. У следеће три године, од новембра 1900. до априла 1903, постављен је на место Шефа грађевинског одсека инжењеријско-техничког одељења Министарства војног. Вероватно под утицајем Мајског преврата, неколико месеци током 1903–1904. године стављен је на располагање. Од тада па све до 1913, као што је раније поменуто, предавао је на Војној академији, да би у октобру те године био поново стављен на располагање. У службеном картону Поповићево учешће у балканским ратовима, односно Првом светском рату, остало је незабележено.¹⁸ Према неким новијим наводима у Великом рату био је заробљен и потом пуштен непосредно пред његово окончање.¹⁹ Неучешће у ратовима показују и његова одликовања, њих седам, међу којима је само Споменица из српско-бугарског рата 1885/1886. и Бели орао 5. реда.

Убрзо након завршетка рата, у марту 1921, пуковник Поповић стављен је у пензију. Због већ озбиљно нарушеног здравља његови пензионерски дани трајали су кратко, свега непуне две године. Умро је већ првих дана јануара 1923. године.

Млађи од двојице уредника Васа Божидаревић рођен је крајем новембра 1869. у Сипу код Кладова. У месту рођења завршио је основну школу, а шест разреда гимназије у Београду. Потом 1889. уписује Нижу школу војне академије. Окончао ју је у септембру 1892, и то као 13. од укупно 50 свршених питомаца 22. класе.²⁰ Војно усавршавање наставио је и касније. Године 1896–1898. завршио је и Вишу школу војне академије (6. кл.), показавши заиста завидан успех –

¹⁷ КСЛ.

¹⁸ КСЛ.

¹⁹ Према наводу Велимира Иветића. *Српски биографски речник*, књ. 7 (рукопис у штампи).

²⁰ *Споменица*, 280–282.

трећи у рангу од укупно 16 свршених питомаца.²¹ Само годину дана касније, у мају 1899, са још тројицом официра, по једним из сваког рода војске, упућен је у Апликациону школу у Турин (Торино). Био је то први и нажалост прилично неуспешан покушај слања српских официра у Италију, а главни разлог за то било је недовољно познавање италијанског језика. У Божидаревићевом случају изгледа да се радило о изузетку.²²

Упоредо са војним усавршавањем, као и после његовог окончања, Божидаревић је напредовао и у војној хијерархији. Први чин након изласка из Војне академије, поручника, стекао је у августу 1896, капетан 2. класе постао је 1899, а 1. класе августа 1901. Мајорски чин добио је марта 1905, након чега су следила унапређења у потпуковника 1910. и пуковника 1913. године. У том чину, десет година касније, Божидаревић ће бити и пензионисан.²³

Током две деценије службе, од завршетка Војне академије до почетка балканских ратова, Божидаревић је обављао низ дужности, најпре као командир артиљеријског вода, потом као командир чете градске артиљерије. Током 1904–1906, управо у време издавања *Гласника*, био је шеф одсека Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног, да би одмах након тога као члан Комисије за пријем нових топова био послат у Француску, где је боравио све до маја 1909. године. После тога постављен је за управника Пиротехнике у Крагујевцу. На тој дужности дочекаће и почетак Првог балканског рата. Као и код других официра, нове дужности пратиле су и непрестана пресељења. Захваљујући томе Божидаревић је бора-вио у Београду, Смедереву, Чачку, Шапцу, Лозници, Нишу, Зајечару и, коначно, Крагујевцу.²⁴

Са места управника Пиротехнике, на коме је провео Први, Божи-даревић је уочи Другог балканског рата одређен на службу при Врховној команди, а убрзо потом, у августу 1913, за помоћника коман-данта Дринског артиљеријског пука у Ваљеву. На том месту остао је свега пар месеци, да би се већ у септембру 1913. вратио у Крагујевац, овог пута као управник Војнотехничког завода. Дужност управника

²¹ *Споменица*, 355–356.

²² У службеном картону пуковника Васе Божидаревића наведено је да је познава-лац француског, италијанског и румунског језика.

²³ *КСЛ*.

²⁴ *КСЛ*.

обављаће и у првим годинама Великог рата, званично до почетка октобра 1916. године.²⁵

Ратне и прве поратне године, до августа 1921, пуковник Божидаревић провео је у Паризу у својству техничког делегата Министарства војног. Исте 1921. године од маја до септембра обављао је и дужност председника Комисије за ликвидацију расхода са савезничким војскама. До пензионисања у марту 1923. био је судија Војног суда Савске дивизијске области у Загребу и председник Комисије за пријем пушчане муниције у Бечу. Почетком јануара 1923. стављен на располагање и два месеца касније пензионисан.²⁶ За разлику од Поповићевог, Божидаревићев животни век био је знатно дужи. Умро је тек након Другог светског рата, у априлу 1949. године.²⁷

Низ дужности, како у земљи, тако и иностранству, пуковнику Васи Божидаревићу донело је низ одличја. Према званичним подацима био је носилац осам српских и југословенских медаља, ордена и споменица, међу којима је и Карађорђева звезда 4. и Југословенска круна 3 степена. Године 1919. постао је и носилац Легије части.²⁸

За разлику од доброг дела уредника *Службеног војног листа* и *Ратника*, па и независне *Српске војске*, попут Јована Драгашевића, Милоша Васића, Вукомана Арачића, Светозара Нешића, Светислава Исковића и других, који су иза себе оставили по неколико, па и више од десетак наслова, уредници *Гласника* пуковници Љубомир Поповић и Васа Божидаревић нису се могли похвалити претерано обимном списатељским радом. Нешто старији, капетан а касније потпуковник Љубомир Поповић написао је само три чланка, објављена искључиво у *Ратнику*.²⁹ Исти број радова објавио је и Божидаревић, од којих је један представљен у *Службеном војном листу*, а два у *Ратнику*, при чему други датира тек из времена након Првог светског рата.³⁰

²⁵ КСЛ.

²⁶ КСЛ.

²⁷ *Српски биографски речник*, књ. 2, 498–499; *Српска енциклопедија*, 1/2, 292.

²⁸ КСЛ.

²⁹ Реч је о радовима: „Тахиметар и рад њиме”, *Ратник*, 1899, св. 11, 243, св. 12, 352; „Митраљез и борба противу њега”, *Ратник* 1911, св. 4–6, 143; „Један нов поглед на утврђивање планинских предела”, *Ратник*, 1911, св. 8, 35.

³⁰ Ради се о чланцима: „Табеларни преглед пољских брзометних топова код већих европских држава а и наших суседа, који су га до данас за преоружање своје артиљерије усвојили”, *СВЛ*, 1906, 261–262; „Нови брзометни топови за талијанску пољску артиљерију”, *Ратник*, 1901, св. 6, 133. Још мало светлости на Колубарску битку, *Ратник*, 1922, св. 5, 54.

Насупрот оскудном броју радова објављених у другим војним публикацијама, уредници *Гласника* показали су се крајње ревносним према свом листу. Трећина од укупног броја нама познатих наслова потписана је њиховим именом, или још чешће, барем када је Божидаревић у питању, иницијалима „В. Б.” Ова двојица аутора, односно уредника, разликовали су се и по обиму објављених текстова. Док је Поповић писао је обимније текстове, често штампане и у више наставака, углавном током друге године излажења листа, Божидаревићеви написи су по правилу краћег обима, најчешће објављивани у рубрици „Новости”. Уз њих двојицу, на страницама *Гласника* релативно често су се појављивала и имена инжењеријског капетана Николе Аранђеловића, артиљеријског капетана Драгомира Станојевића, као и артиљеријског потпоручника Миленка Арсовића, било да са се радило о оригиналним текстовима, било о преводима.³¹ Са пар текстова, односно превода, заступљени су и други аутори, као артиљеријски мајор Душан Киклића, артиљеријски капетан Љубиша Љубишић и други. Слично као и у другим војним гласилима, поједини аутори *Гласника* потписивали су се псеудонимом, попут „Д”, „СТ”, „Z” или „Љ 2”. Ипак, у случају псеудонима „Z” са релативном сигурношћу можемо тврдити да се ради о артиљеријско-техничком пуковнику Живку Касидолцу.³² У време излажења *Гласника* Касидолац је био већ реномирани војни стручњак, што доказује његово место вишегодишњег професора на Војној академији, а још више чланство у комисији за набавку топова у Француској 1906. године.³³

Анализирајући војну хијерархију аутора можемо закључити да се углавном ради о носиоцима нижих чинова, док су виши, рачунајући ту и уреднике, заступљени са око трећином. Укупно узевши број нама познатих аутора (преводилица) креће се нешто преко двадесет. Поређења ради, дугорочнија *Српска војска*, такође ванинституционално војно гласило, имала их је готово три пута више, тј. око

³¹ Сва тројица поменутих аутора имали су и нека посебна издања или чланке објављене у листу *Ратник*. Видети: *Југословенска војна библиографија*, 1/2, 985, 999.

³² Као преводац дела генерала Ренеа „Напредак модерне пољске артиљерије”, објављеном у бројевима *Гласника* од јула до октобра 1905, пуковник Живко Касидолац се најпре потписивао именом, да би последња два наставка, из нама непознатих разлога, била означена искључиво наведеним псеудонимом.

³³ О њему опширније: *Српски биографски речник*, књ. 4 (Нови Сад: Матица српска, 2009), 887–888; *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*, 230, 274.

седамдесет.³⁴ Ипак, у поређењу са *Ратником* и његових више од 1.300 сарадника, ови бројеви, условно речено, чине се крајње минорним.³⁵

Излагање целокупне српске војне периодике, барем формално, било је условљено претплатом, односно претплатницима, чији је број и још више ажурност у погледу претплате био крајње незадовољавајући. Овај проблем, уочен још од времена изласка *Војина*, ни у наредних пола века није био решен.³⁶ Стога ни *Гласник* у том погледу свакако није могао бити изузетак. Већ у последњем, децембарском броју из 1905. године уредништво је упозоравало читаоце на редовност слања претплате, исто као и исплату поштанских трошкова који би у супротном пали на терет листа.³⁷ Апел очигледно није уродио плодом пошто је иста молба, овог пута са нагласком на „последњи пут” и образложењем да „смо доведени у незгодан положај”, поновљена и у првим бројевима штампаним наредне године.³⁸

Материјални проблеми свих војних листова, каткад и оних службених попут *Ратника*, нису почивали само на неуредним платишама већ и потенцијалном броју купаца, што је у случају *Гласника* као релативно специјализованог војног гласила имало додатну тежину. Наиме, целокупан официрски састав у време његовог излагања, тј. 1905. и 1906. године, бројао је око 2.600, односно 3.200 официра, како активних, тако и оних у резерви.³⁹ Но овај релативно мали број могућих претплатника додатно је био ограничен начелном специјализованошћу листа на официре артиљеријског и инжињеријског рода војске, од којих су први чинили 20, а други тек 5% од укупног броја.⁴⁰ Практично то је значило између 500 и 600 потенцијалних купаца артиљеријског и још мање, око 150 официра инжињеријског рода војске.

Овај вазда присутан материјални проблем уредништво *Гласника* решавало је као и остали листови и часописи – отварањем огласног

³⁴ М. Ј. Милићевић, *Српска војска*, 32.

³⁵ М. Пршић, *нав. дело*, 5.

³⁶ М. Ј. Милићевић, *Српска војска*, 38.

³⁷ *Гласник*, децембар 1905, задње корице. Према овом обавештењу поштарина до висине 20 динара износила је 25, а преко ове суме 50 пара. *Гласник*, јануар, фебруар 1906, задње корице.

³⁸ *Исто*.

³⁹ Године 1905. активни официрски састав бројао је 1.764, а резервни 815 припадника. Следеће, 1906, било је 1.959 активних и 1.212 резервних старешина. Видети: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 3 (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1900), 11, 15.

⁴⁰ М. Ј. Милићевић, *Српска војска*, 113.

простора посебно намењеног војним лиферантима. Притом је наглашено да ће лист у случају потребе чак и повећати број страна.⁴¹ Ова понуда очигледно је наишла на слаб одзив пошто се у првој години излажења листа пријавио само један оглашивач, познати Карл Цајс из Јене, представљајући модел пољског „догледа” (двоглед).⁴² Следећа година излажења листа била је тек нешто боља пошто се појавио још један оглашивач, фабрика хемијских производа из Манхајма, произвођач киселина, експлозива и анилинских боја.⁴³ Овај скоро ништаван успех *Гласника* у погледу оглашавања може се објаснити не само његовом закаснелом појавом у односу на остале војне листове, читај конкуренцију, већ и уском специјализованошћу огласног простора. Чак и званична војна гласила попут *Службеног војног листа*, још више она незванична, *Српска војска* на пример, имале су крајње широк спектар огласа, почевши од чисто војних, па све до оних књижевне природе. Ова периодика давала је простор и за приватне огласе везане за венчање или смрт, као и за рекламу предмета за личну употребу, укључујући чак и женску козметику.⁴⁴

Кратак век излажења појединих војних гласила, укључујући и *Гласник*, поред осталог, био је условљен и њиховом ценом. Према ценовнику редовно објављиваном на корицама годишња претплата за *Гласник* у Србији износила је 20, а за иностранство 30 динара. Нижи припадници војне хијерархије, у које су спадали питомци Војне академије, питомци подофицирских школа, као и активни подофицири, добијали су лист по нижој претплатној цени – у висини од 12 динара. Цена појединачне свеске *Гласника* износила је 2 динара. Поређено са другим, како војним, тако и цивилним гласилима, може се рећи да је *Артиљеријско-инжењеријски гласник* спадао у ред најскупљих. Годишња претплата за месечник *Ратник* износила је 2 динара мање, тј. 18, док је *Службени војни лист* на годишњем нивоу вредео 5, касније 6, односно 8 динара када су у питању цивилна лица. Савременик *Узданица* такође је коштао 5 или 2,5 динара ако се радило о полугодишњој претплати. Грађански дневници попут *Политике* били су такође знатно јефтинији, 12 динара за целу, 6 за полугодишњу, или 3 динара за тромесечну претплату, док је цена појединачног пример-

⁴¹ *Гласник*, август 1905, задње корице.

⁴² *Гласник*, јул-децембар 1905, задње корице.

⁴³ *Гласник*, јануар-децембар 1906, задње корице.

⁴⁴ *Српска војска*, 174–192.

ка износила само 20 пара.⁴⁵ Овакве ценовне листе јасно указују на закључак да је *Гласник*, барем у материјалном погледу, у потпуности био неконкурентан. Један од разлога можда је и прецењеност хонорара сарадника, која ни након шест месеци од почетка излажења листа још увек није била у потпуности утврђена.⁴⁶

Посматрајући структуру или, конкретније, распоред рубрика у *Гласнику*, уочавамо приличну једноставност. Међу рубрикама у листу налазимо најпре „Научни део”, за којим је следила рубрика „Различитости”. Настављале су се, мада не у свим бројевима, рубрике „Новости”, „Додатак и „Прилози”, при чему треба додати и то са су од поменутих последње две излазиле искључиво 1906. године, и то у последњих неколико бројева. Међутим, одмах треба нагласити да су наслови рубрика у односу на њихов стварни садржај често били формални, пошто би се неки од текстова објављени у „Научном делу” лако могли сврстати у „Различитости”, или пак обрнуто. Исто би се, у нешто мањој мери, највише у домену обима текста, могло рећи и за однос рубрика „Различитости” и „Новости”. Ипак, суштинска подела рубрика била је по томе што су у првој објављивани готово искључиво текстови из области артиљерије и инжењерије, док су остале задовољавале заправо поднаслов листа – *За све родове војске*. Поново наглашавамо приличан број изузетака, којих је у овом војном гласилу можда било и више него правила.

Прва од наведених рубрика, „Научни део”, бројала је од три до четири, изузетно шест чланака, у које су спадали како преводи, тако и оригинални радови домаћих аутора. У првим бројевима *Гласника* срећемо по правилу обимније текстове, издате у неколико наставака. Реч је о преводима са француског, руског или немачког језика, а најбољи пример за то је спис „Напредак модерне пољске артиљерије” француског генерала Хајнриха Ронеа, који је објављиван паралелно са „Упутом за напад и одбрану тврђава” руског генерала Казбека.⁴⁷ Од обимнијих дела из ове рубрике истиче се и „Теорија лафета

⁴⁵ *Српска војска*, 36–37.

⁴⁶ У децембарском броју из 1905. уз приложен ценовник листа дато је и обавештење да ће аутори, до коначног утврђивања свих административних ставки, у току прве године излажења листа бити исплаћивани у висини од само 80% након утврђивања чисте добити. Конкретна сума нажалост овде није наведена.

⁴⁷ *Гласник*, јул-октобар 1905. Странице чланака нису наведене пошто нисмо имали увида у све бројеве. Ронеово раније дело „Тактика пољске артиљерије”, у преводу капетана Љубомира Покорног, објављено је још 1902. године. Видети: *Југословенска војна библиографија*, 1/2, 563.

брзометних топова” француског капетана Шалеа, објављивана са прекидима од фебруара до децембра 1906. године. Због престанка изласка *Гласника* овај вероватно најобимнији текст превода није дочекао крај.⁴⁸ Сви остали текстови, било да се ради о преводима, или нешто ређим делима домаћих аутора, издати су у тек два, а понекад у само једном броју гласила. Изузетак су написи уредника Љубомира Поповића „Фортификација – Елементарна студија” и „Архитектура – Размишљање једног војног инжењера”, објављени у другој половини 1906. године.⁴⁹

Као што смо раније нагласили, рубрика „Научни део” садржала је текстове из артиљеријске и инжињеријске струке. Међутим и овде, мада у мањој мери него у осталим рубрикама, било је изузетака. Први пример био је један текст из области ваздухопловства, док је други био везан за сигнализацију путем хелиографа, присутну практично у свим родовима војске.⁵⁰ Томе би се могао придодати и превод са француског посвећен балканској железничкој мрежи, објављен у последњој свесци овог листа.⁵¹ Искуства из појединих ратова, са најчешћим акцентом на дејство артиљерије, такође су била тема ове рубрике. Гледајући хронолошки, најпре се радило се о ратовима старије епохе, француско-пруском из 1870–1871. и рату из 1876–1878. године. Притом посебно треба нагласити да је један из ове групе текстова готово једино подсећање на домаће ратно искуство, односно српску ратну традицију.⁵² Осим о овим ратовима, писало се и о савременом руско-јапанском рату. Први напис посвећен овом сукобу појавио се још током вођења мировних преговора у Портсмауту, односно месец дана пре потписивања коначног текста уговора.⁵³ Актуелност овог рата, понајвише посматрана из угла дејства артиљерије,

⁴⁸ У последњем броју *Гласника*, из новембра-децембра, назначен је наставак текста.

⁴⁹ Оба ова текста објављена су у истим бројевима *Гласника* од августа до октобра 1906.

⁵⁰ Овде се мисли на превод текста француског капетана Ф. Фарбера „Прогреси ваздушног летења” (прев. кап. Драгомир Ж Стојановић), *Гласник*, август, 1906; други текст, „Оптичка сигнализација и употреба хелиографа у војсци”, дело је домаћег аутора капетана Николе Аранђеловића. *Гласник*, новембар, 1906.

⁵¹ *Балканска железничка мрежа* (прев. Д. Ж. Станојевић), *Гласник*, новембар-децембар 1906.

⁵² Ради се о написима: „Употреба железнице у француско-немачком рату 1870–71 (прев. П. Прокић), *Гласник*, јануар-фебруар 1906; Н. Аранђеловић, „Плевна наших дана”, *Гласник*, септембар-октобар 1905; Д. Стојановић, „Наша артиљерија у српско-турском рату 1876–1878. г.”, *Гласник*, октобар, 1906.

⁵³ „Узроци пада Порт-артура”, *Гласник*, јул 1905.

одржаће се и у наредној години излажења *Гласника*.⁵⁴ У врло ретким случајевима у рубрици су се појављивали и полемички тонови, попут текста мајора Душана Киклића „Гађање прикривених артиљеријских положаја”, штампан у новембарском и децембарском броју *Гласника* из 1905. У питању је одговор на текст из *Ратника* анонимног аутора објављен у фебруару те године.⁵⁵ Неопходно је нагласити и то да је „Научни део” била једина рубрика објављивана у сваком броју овог месечника, док са осталим то није био случај.

Друга по реду рубрика „Различитости” у смислу броја написана била је знатно мање заступљена. У појединачном издању њу су чинила један до два, евентуално три текста, мада је било и бројева у којима је у потпуности била изостављена. Написи у овој рубрици по правилу су били краћи, излазили су у оквирима једног броја, а готово једини изузетак био је четвороделни текст, поново из пера уредника Поповића, „Из инжењеријске праксе – Вештачки мермер (мармор) и његова употреба”.⁵⁶ Према томе, војнотехничке новине и овде су била главна ауторска, односно преводилачка тема, по чему је ова рубрика често била налик наредној, тј. „Новостима”.

Разлика између ове две поменуте рубрике углавном је била формалне природе. Наиме, док су се „Различитости” бавиле војнотехничким новинама, рубрика „Новости” имала је готово истоветну тематику, али разврстану према појединим државама. Притом свакако треба нагласити да су „Новости” од свих рубрика имале најкраћу форму, по правилу тек једну до две странице. Заступљеност новости из појединих држава, европских, па и неевропских, давала је предност оним суседним, међу којима је на првом месту Бугарска, иза које следи Румунија. Новости из армија осталих балканских држава, тј. суседа, Аустроугарске, Грчке, Турске и Црне Горе, заступљене су тек са једним или два текста, а истоветан простор дат је и догађањима у војскама Русије, Француске, Немачке, Белгије и Швајцарске.⁵⁷ Од неевропских земаља „Новости” су, свакако под утицајем победонос-

⁵⁴ Н. Аранђеловић, „Неколико посматрања о артиљерији и артиљеријској борби у руско-јапанском рату”. *Гласник*, јул 1906.

⁵⁵ „В”, „Гађање из прикривених артиљеријских положаја”, *Ратник*, 1904, св. 2, 109.

⁵⁶ *Гласник*, јул-август 1906.

⁵⁷ Оба текста о Аустроугарској објављена су већ у првом, јулском броју *Гласника*. Изразито су војнотехничке природе, са темама из области артиљерије у првом и митраљеза у другом напису.

ног рата, дале простора јапанској војсци, док је у једном краћем напису о артиљерији већ у првом броју поменут и Мексико.⁵⁸

Поменута „ранг листа” објављена у *Гласнику* прилично јасно сугерише на пажњу посвећену војскама појединих држава. Међутим, овај угао посматрања у потпуности је опреци с оним изнетим у, рецимо, *Српској војсци*, где је међу објавама из појединих земаља убедљиво на првом месту Аустроугарска, са више од тридесетак краћих и дужих написа, иза које следи Турска, потом и Бугарска, са око петнаестак, односно десет. Румунија и Грчка заступљене су са тек неколико, чак само пар текстова. Опет насупрот *Гласнику*, *Српска војска* је од армија европских држава на прво место ставила Француску, док је Русија, апстрахујући рат са Јапаном, у оба ова гласила заузела готово последње место.⁵⁹

Наредне две рубрике, ако их можемо тако назвати, биле су резервисане искључиво за последње бројеве *Гласника*. По тематици припадале су инжењеријском (саобраћајном) роду војске. Прва од њих, „Додатак”, донела је само један, посебно пагиниран текст, издат у два наставка.⁶⁰ Исти случај је и са рубриком „Прилог”, чији је дводелни садржај објављен у претпоследњем и последњем двоброју овог листа.⁶¹ Заједничка карактеристика обе ове рубрике, тј. текстова у њима, јесте да потпис аутора ни на који начин није био наведен.

Артиљеријско-инжењеријски гласник није био илустрован лист, мада се у оквирима текста или као посебне табле могу наћи и поједине графичке преставе. Свакако најбогатији овом врстом ликовног материјала, у виду посебних додатака, јесте „Теорија лафета брзометних топова” капетана Шалеа.⁶² И низ других чланака, по правилу објављених у другој години излагања гласила, такође је садржао табле са графичким приказима. Фотографије, судећи барем по сачуваним примерцима, представљају јединствен случај. Један од ретких примера је чланак из септембра 1905. посвећен осветљавању бојишта путем „пројектора” (рефлектор). Спис уз пратећи текст доноси чак три фотографије овог средства.⁶³ Помањкање илустрација засигурно је узроковано техничким проблемима. То се види и у честим опоменама штампаним на корицама листа у којима се изричито

⁵⁸ *Гласник*, јул, 1905.

⁵⁹ *Српска војска*, 155–156.

⁶⁰ „Преносне железнице”, *Гласник*, август-септембар 1906.

⁶¹ „Израда и оправка железничких мостова у рату”, *Гласник*, октобар, новембар/децембар 1906.

⁶² *Гласник*, фебруар-децембар 1906. Посебне табле.

⁶³ „Апарат за осветљавање земљишта (пројектор)”, *Гласник*, септембар 1905.

наводи да приложен илустративни материјал мора бити „чист, леп и јасан” те да „радови са рђавим сликама неће се примати”.

Летимична упоредба *Гласника* са пређашњим и њему савременим војним гласилима указује на то да је он по формату (Б-5), делимично изгледу и обиму, био најсличнији већ традиционалном *Ратнику*, при чему свакако треба нагласити и знатно специјализованију тематику. Од других, назовимо их неслужбених гласила, попут савремене „Војске” или нешто касније „Српске војске”, разликовао се како формално, тако и садржајно.⁶⁴ Ова друга, битнија разлика огледала се у томе што је *Гласник* био искључиво војнотехнички, никако и војно-политички лист. То је показивао не само његов садржај већ и одсуство уводног чланка, који је у поменутих неслужбених гласилима по правилу био обојен политичким или пак војно-политичким ставовима. Усредсређеност искључиво на војнотехничке теме, у спрези са релативно малим бројем официра војске Србије, поготово артиљеријског и инжењеријског рода, којима је лист у највећој мери био упућен неминовно је повлачила и мали број потенцијалних читалаца – претплатника. То је засигурно главни разлог зашто је *Артиљеријско-инжењеријски гласник* поделио судбину многих других војних листова, окончавши излагање већ након годину и по дана.

Помањање интереса за српску војну периодику учинило је многе војне листове готово потпуно непознатим. Изузев *Службеног војног листа* и *Ратника*, представљеног искључиво библиографски, овај историографски жанр до скоријих времена, у смислу анализе, готово да није ни постојао. Све наведено у потпуности се косило са чињеницом да је војна периодика, уз црквену, била практично најзаступљенија, и то у оквирима од више од петнаестак гласила. На овај историографски пропуст утицало је и време излагања појединих војних гласила, ограничено на пар или само неколико година.

Артиљеријско-инжењеријски гласник спадао је у ред кратковечних војних гласила пошто се време његовог излагања свело на само годину и по дана (1905–1906). За разлику од других неслужбених

⁶⁴ Под формалном разликом подразумевамо темпо излагања, пошто су поменути листови, за разлику од *Гласника*, били недељници.

гласила, каквих је у првој деценији 20. века било неколико, *Гласник* под уредништвом пуковника Љубомира Поповића и Васе Божидаревића био је месечни лист искључиво војно-техничког садржаја. Још уже посматрано, његови чланци највише су били посвећени артиљеријском и инжењеријском роду војске, било да се радило о преводима, углавном са француског, или оригиналним текстовима домаћих аутора. Уз ове главне, у листу су се могле наћи и друге теме: из области ваздухопловства, железничког транспорта, па и историје ратова, понајвише савременог руско-јапанског. Лист је садржао неколико рубрика, од којих је прва, „Научни део”, једина била обавезна. Остале, „Различитости”, „Новости”, „Прилози”, као и „Додаци”, појављивале су нередовно, у зависности од сваког појединачног броја.

Нередовност месечне претплате, мали број претплатника, а вероватно и преспецијализованост у односу на потенцијални број читалаца – официра, био је за овај лист свакако отежавајући фактор. Овоме би се могла додати и прилично неконкурентна цена претплате и оскудан број комерцијалних огласа, заступљених у практично свим осталим војним гласилима. Сви наведени разлози утицали су да се *Гласник*, као и већина војних гласила, угасио већ у другој години излажења.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Војни Архив (ВА), *Картон личних и службених података официра и војних чиновника*: Божидаревић Б. Васа, Поповић Т. Љубомир

Објављени извори:

Артиљеријско-инжењеријски гласник. Лист за официре свих рода војске, Београд, 1905–1906.

Војин. Лист за војничке науке вештине и новости, Београд, 1864–1870.

Балкански рат у слици и речи 1912–1913 (репр. 2008. пр. Милић Ј. Милићевић)

Војска, лист. Београд, 1903–1907.

Илустрована ратна кроника, лист, Нови Сад, 1877–1878.

Илустрована ратна кроника. Часопис о догађајима из Балканског рата, Београд, 1912–1913.

Ратник, Лист за војне науке, новости и књижевност, Београд, 1879–1941.

Службени војни лист. Орган издања Министарства војног, 1881–1941.

Споменица педесетогодишњице Војне Академије 1850–1900, Београд, 1901.

Споменица седамдесетпетогодишњице Војне Академије 1850–1975, Београд, 1925.

Статистички годишњак Краљевине Србије, 1906–1907, Београд, 1913.

Узданица, Војнички лист за поуку неговање војничких врлина и вишешку забаву, Београд, 1901–1914.

Литература:

Кисић, Милица и Булатовић, Бранка. *Српска штампа 1768–1996. Историјско-библиографски преглед*. Београд: Медија центар, 1996.

Јововић, Божидар. *Српски официри у националној култури*. Београд: Војноиздавачки завод, 1998.

Југословенска војна библиографија. Грађа за библиографију, књ. 1–2, Београд: Центар за војнонаучну документацију и информације, 1981.

Милићевић, Милић Ј.. *Српска војска. Независни војни лист 1908–1912*. Ваљево: Међуопштински историјски архив, 2024.

Митровић, Јеремија Д.. *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*. Београд: Просвета, 1984.

Младеновић, Божица и Милићевић Ј. Милић. *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1855–1914. године*. Београд: Историјски институт, 2012.

Перовић, Косовка и Брчић, Љиљана. *Војин. Најстарији српски војни часопис 1864–1870. Библиографија прилога*. Београд: Војноиздавачки завод, 2002.

Пршић, Милоје. *Ратник. Часопис за војне науке књижевност и новости (јануар 1879 – март 1941), Тематска библиографија*, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2017.

Српска енциклопедија, књ 1/2, Београд – Нови Сад: САНУ, Матица Српска, 2010.

Српски биографски речник, књ. 1, 4, 5, Нови Сад: Матица Српска, 2004–2018.

Dr. Milić J. Milićević, Senior Research Fellow
Institute of History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: milicevicm@live.com

“Artillery-Engineering Journal”: A PUBLICATION FOR OFFICERS OF ALL BRANCHES OF ARMS AND SERVICES (1905-1906)

(Summary)

The article represents the analysis of one of the fifteen military journals that were published in Serbia, or the Serbian-speaking region, between 1864 and the beginning of World War I. The journal, under the editorship of Colonel Ljubomir Popović and Vasa Božidarević, was focused primarily on a military-technical issues, mainly those concerning the artillery and engineering branches of the army. In addition to these topics, the journal also covered other content, such as news on aviation, the railway networks of certain countries, and, in rarer cases, covered experiences from the military history. The journal's “news” section included information related to various European and non-European armies, often making comparisons. The high cost of this monthly publication, along with the likely small number of subscribers and contributors, quickly led to its discontinuation. As a result, only 17 monthly issues were printed between mid-1905 and the end of 1906.

KEYWORDS: ARTILLERY-ENGINEERING *Journal*, years 1905-1906, domestic military periodicals, Colonels Ljubomir Popović and Vasa Božidarević